

УДК 159.923

КАРПЕНКО Зіновія Степанівна

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогічної та вікової психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ*

СУЧАСНИЙ СТАН АКЦІОПСИХОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ В УКРАЇНІ

У статті підводяться підсумки холістичного суб'єктно-ціннісного вивчення психічних феноменів, зреалізованих в авторській науковій школі акціопсихології особистості у співвідношенні з різними типами раціональності.

Ключові слова: акціопсихологія, раціональність, суб'єкт, цінність, холізм.

Лейтмотив пропонованої статті полягає в тому, що акціологічна психологія є не лише авторською концепцією, своєрідним додатком до наявних психологічних, насамперед персонологічних теорій; вона – закономірний вислід рефлексії над основоположними засадами наукового пізнання, що характеризується дрейфом домінуючої сьогодні постнекласичної раціональності до універсалістського (постпостмодерністського) світорозуміння і людинознавства.

Почнімо з усталеного визначення теорії як системи узагальненого достовірного знання про частину реальності (предмет теорії), яка описує, пояснює та передбачає функціонування певної сукупності її складників.

Три названі функції теорії логічно несуперечливо співвідносяться з трьома типами раціональності (за В.С. Стьопінім). Так, класичний тип раціональності «експлуатує» передусім прогностичну функцію теорії, оскільки зацікавлений в отриманні достовірного об'єктивного знання, тобто незалежного від

суб'єкта пізнання й можливого впливу на результат пізнання його методичних засобів і процедур. Існує віра у могутність дослідника, його прозорість щодо самого себе, віра в те, що істина єдина і, в принципі, досяжна. Тому експлікація повторюваних причиново-наслідкових зв'язків і здійснення на їхній основі передбачення щодо неминучості появи певних рис, подій, вчинків і т. д. стає також завданням і природничо-орієнтованої психології (тут і далі див. наведену нижче структурно-логічну схему).

Некласичний тип раціональності акцентує неоднозначну роль методу, умов емпіричного дослідження, що здатні релятивізувати досліджувані феномени, перетворити «тверді» факти на «податливі» версії, тлумачення. Отже, істина тут уже не уявляється як єдина, а стверджується про можливість кількох пояснень.

Постнекласична раціональність проблематизує самого суб'єкта, резонно допускаючи суб'єктивні спотворення вже на самому початку наукового дослідження. Не секрет, що появою різноманітних теорій особистості і психотерапевтичних систем ми завдячуємо походженню, умовам виховання та іншим біографічним чинникам видатних персонологів, їхнім суб'єктивним уподобанням, цінностям і навіть фобіям та комплексам. Ця гносеологічна ситуація перетворює процес знаходження істини на таке собі факультативне заняття. Отримання внутрішньо несуперечливого, попри це безумовно тенденційного, ціннісно спричиненого опису (інтерпретації) стає пріоритетною метою дослідників, наприклад, у культурній психології.

З огляду на відзначені функції теорії, скорельовані з відповідними типами раціональності й акцентованими гносеологічними установками, логічно впливають і типи детермінації та пріоритетні методи науково-психологічного дослідження: каузальний (механістичний, лінійний) детермінізм класичної психології в її біхевіоральному чи біогенетично зумовленому варіанті, провідні методи – об'єктивне спостереження й експеримент; ймовірнісний (стохастичний) детермінізм некласичної, гуманітарно зорієнтованої психології (насамперед – численні психодинамічні теорії), провідний метод – герменевтика; телеологічний

детермінізм феноменологічних та екзистенціалістських теорій особистості тощо, провідний метод – феноменологічний.

Зазначені типи детермінації та методичні засоби, за допомогою яких вдається експлікувати сутнісні властивості і взаємозв'язки психічних явищ, представлені такими результатами методологічної роботи, як закони й закономірності психічного життя (відповідь на запитання *чому?, звідки і куди?*), механізми функціонування психіки (відповідь на запитання *як?, яким чином?*) і досвід як персональний феномен (відповідь на запитання *у чому, власне, суть?, що це є?*).

Досі ми реставрували відомий методологічний ландшафт, на якому здавна імпліцитно існувала аксіологічна психологія як така, що вивчає різноманітні вияви ціннісно-сислової сфери особи: мотиваційні (суб'єктивні, психічні, смисложиттєві) ставлення, диспозиційні утворення (соціальні установки, ціннісні орієнтації, спрямованість інтересів), спонукальні чинники (потреби, інстинкти, ідеали, особистісні цінності), емоційно-ціннісні характеристики процесу переживання, ефекти самовизначення й розгортання вчинкової активності суб'єкта тощо. Психологічні теорії так чи інакше описували, пояснювали й прогнозували поведінку людини, беручи до уваги ці особливі аксіопсихічні феномени або аксіологічні аспекти психічних явищ, ціннісною характеристикою яких зазвичай нехтували, наприклад, у диференціальній психології.

У своїх публікаціях ми стверджуємо, що означений методологічний ландшафт психологічної науки неповний, оскільки не репрезентує цілісного світогляду людини у мислено досяжних горизонтах її чину. По-перше, нікуди не зникли і продовжують функціонувати так звані імпліцитні теорії особистості пересічних людей, що не залежить від їхнього освітнього рівня, ірраціональні настанови, забобони, підсвідома духовність, колективне несвідоме і т. д. Це дозволяє говорити про, скажімо, міфологічну раціональність, що базується на синкретичному досвіді світовідчуження і взаємному суб'єкт-об'єктному відображенні (дублюванні), а не розмежуванні, як у класичній схемі наукового дослідження. Цей символічний тип детермінації з са-

мого початку представляє людину, буттєво занурену в олюднену семантичну реальність природного світу, «методом» пізнання якої є езотеричні культи, а пояснювальною метафорою – піктограма. Отже, функції теорії повинні бути доповнені рефлексією апіорних психічних здатностей особи як суб'єкта пізнання, діяльності, спілкування. По-друге, можлива добудова методологічного ландшафту психології не тільки «знизу» (на схемі – зліва), а й «зверху» (на схемі – справа). Переконана, на часі розбудова психологічної науки на засадах холархічного детермінізму (інтегрального холізму), який визнає взаємну (кругову) зумовленість суб'єкта, метода, об'єкта пізнання, просторовою моделлю якого є сферична запакованість одних рівнів буття людини іншими («матрійка»). Сферична репрезентація універсального типу раціональності несуперечливим чином уміщує всі відзначені типи детермінації у вигляді мереж, картографій, ланцюжка подій до міжрівневих переходів, що пояснюється принципом самоорганізації в синергетиці, діалектичним законом переходу кількості в якість, метафора – «сходи».

Інтегральний смисловий резонанс однотипних психічних явищ, що одночасно (синхронно) і паралельно (у топічному вимірі) співіснують можливо схопити за допомогою методу смислової редукції (сутнісного аналізу) й ампліфікації (розширення ціннісно-смислової свідомості особи). Таким чином, функції теорії слід доповнити проектуванням віртуальних (бажаних, належних) сфер життєздійснення людини, а до результатів методологічної роботи віднести психотехнічні розробки з оптимізації функціонування виокремлених рівнів та гармонізації міжрівневих взаємозв'язків.

Загальнометодологічна палітра критеріїв і показників історичного поступу психологічної науки диктує холістичний підхід до теоретичного моделювання тих модусів досліджуваної реальності, які охоплюють засяг від дорефлексивного синкретичного досвіду світовідчуження, онтичних (апостеріорних) зв'язків, через вивчення дійсних онтологічних структур і до апіорної (іманентної) онтології, закінчуючи відзначеним вище смисловим резонансом психічних явищ, себто – аксіосферою.

Насиченню цих модусів досліджуваної психічної реальності і присвячена наша наукова робота щонайменше 15 останніх років. Коротко: логічним каркасом дослідницької концепції стали уявлення про особистий аксіогенез як цілісний процес розвитку ціннісно-сислової сфери людини, наділеної відповідними психосоматичними, психоментальними, соціокультурними й духовно-трансцендентними інтенціями та здатностями.

Аксіогенез особи являє собою розгортання її суб'єктних здатностей у цілісній ситуації буття, голографія якої обіймає індивідний, власне суб'єктний, соціально-особистісний, індивідуальний та універсальний рекурентні ряди (рівні, синхронізовані сенсоцільовим чином) з прогресивним ускладненням ціннісно-духовних устремлінь людини. Суб'єктом аксіогенезу є особа, що розуміється як трансцендентальний духовний суб'єкт, носій ноуменальних визначень людини, а також її феноменальних, атрибутивних репрезентацій. До перших належать різнотипні структури психічних інтенціональностей, до других – прояви інтерсуб'єктних взаємодій (моральні позиції, стилі життя, типи характеру та ін.).

Розвиток ціннісно-сислової сфери особистості пояснюється принципом інтегральної суб'єктності, згідно з яким здатність людини до самоактуалізації проявляється у висхідній телеологічній перспективі в континуумі: 1) відносного суб'єкта (біологічного індивіда, психосоматичного організму), наділеного здатністю рефлекторного налаштування (суб'єктна здатність «передчуваю») на сприятливі умови життя й орієнтованого на ключову цінність «вітальність» (здоров'я); 2) моносуб'єкта (власне суб'єкта умовно індивідуальної діяльності), який здійснює діяльність певного предметного змісту (пізнання, спілкування, праця) згідно з виробленими соціальними нормами і культурними стандартами, домінують прагматичні цінності. Адаптивна, нормовідповідна активність моносуб'єкта забезпечується сформованою здатністю «треба» – морально-психологічною саморегуляцією за допомогою усвідомленого обов'язку; 3) полісуб'єкта чи особистості як суб'єкта суспільно розподіленої діяльності, керованої імперативом моральної свідомості – сумлін-

ням або інстанцією «мушу» («варто») і спрямованою на цінність добра для інших; 4) метасуб'єкта як індивідуальності, що репрезентує себе в актах творчої діяльності й унікальних внесках у культуру. Суб'єктна здатність цього рівня втілюється цілепокладанням «буду» («смію») і забезпечує досягнення індивідуального інноваційного ефекту, оцінюваного за естетичними канонами прекрасного; 5) абсолютного суб'єкта – людини як носія універсальної духовності з притаманною їй супердиспозицією «блага» як результату розуміння смислу існування конкретного у світовому порядку (суб'єктна здатність «приймаю»).

У фокусі наших теперішніх студій перебувають фундаментальні і прикладні технологічні розробки, робота над валідацією і стандартизацією психодіагностичних методик. Друга частина запропонованої схеми містить перелік авторських напрацювань у царині практичної психодіагностики, технологічних і психотехнічних інновацій. До перших належать так звані «об'єктивні» методики: діагностика вад особистісного розвитку дітей (ДВОР), заснована на експертній оцінці, визначення рангу і взаємозв'язку особистих цінностей і суб'єктних здатностей, анкета естетичного сприймання художнього твору; психосемантичні методики: визначення невротичних тенденцій ціннісного змісту, виявлення екзистенційних уявлень особи, встановлення здібностей до підприємницької діяльності; «суб'єктивні» методики: рефлексивне інтерв'ю на визначення автентичності особи, проективна методика на визначення рівнів розвитку імажинативної діяльності дошкільників. До других належить аксіопсихологічна реконструкція соціетальних феноменів української ментальності на підставі визначення вітакультурного потенціалу українських паремій та виокремлення архетипних підстав феномену зради, експресивна психотехніка для дітей (психогімнастичні вправи, етюди, рольові ігри, драматизації, елементи креативної психотерапії тощо), телеологічна модель тлумачення сновидінь й експлікація перинатальних сюжетів в українському поетичному авангарді та їхніх ціннісних акцентуацій; використання аксіопсихотерапії в індивідуальному консультуванні, сценарій групової роботи з аксіопсихологічної реконструкції ціліс-

ного хронотопу людини, керівництво розробкою цільових програм групових тренінгів і т. д. Лакуни у схемі свідчать про ще не реалізований потенціал діагностико-психотехнічної роботи і перспективу майбутніх аксіопсихологічних студій у персонології.

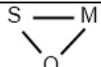
Функції теорії

РЕФЛЕКСІЯ	ПРОГНОЗ	ПОЯСНЕННЯ (тлумачення)	ОПИС (інтерпретація)	ПРОЕКТУ- ВАННЯ
-----------	---------	---------------------------	-------------------------	-------------------

Тип раціональності

МІФОЛОГІЧ- НИЙ	КЛАСИЧНИЙ	НЕКЛАСИЧНИЙ	ПОСТНЕ- КЛАСИЧНИЙ	УНІВЕР- САЛЬНИЙ
-------------------	-----------	-------------	----------------------	--------------------

Гносеологічні акценти

S – O	S – M – O	S – M – O	S – M – O	
-------	-----------	-----------	-----------	---

Тип детермінації

СИМВО- ЛІЧНИЙ	КАУЗАЛЬНИЙ	ІМОВІРНІСНИЙ	ТЕЛЕОЛОГІЧ- НИЙ	ХОЛІСТИЧ- НИЙ
------------------	------------	--------------	--------------------	------------------

Методи

ЕЗОТЕРИЧНІ КУЛЬТИ	ЕКСПЕ- РИМЕНТ та ін.	ГЕРМЕНЕВТИКА	ФЕНОМЕ- НОЛОГІЯ	РЕДУКЦІЯ й АМПЛІФІ- КАЦІЯ
----------------------	----------------------------	--------------	--------------------	---------------------------------

Вид просторової моделі (метафори)

ПКТОГРАМА	ЛІНІЯ (ланцюг, сходи)	КАРТА (сегментація)	МЕРЕЖА (ризома)	СФЕРА (матрійка)
-----------	-----------------------------	------------------------	--------------------	---------------------

Результати методологічної роботи

Значущі ПЕРЕЖИ- ВАННЯ	ЗАКОНИ психічного життя	МЕХАНІЗМИ функціонування психіки	ДОСВІД як персональ- ний феномен	ПСИХО- ТЕХНІКА як система саморегуляції
-----------------------------	-------------------------------	--	--	--

Модуси досліджуваної реальності

синкретич- ний ДОСВІД світо- відчування	ОНТИЧНІ (апостеріорні) ЗВ'ЯЗКИ	ДІЙСНІ ОНТОЛОГІЧНІ СТРУКТУРИ	АПРІОРНА (іманентна) ОНТОЛОГІЯ	Інтегральний СМИС- ЛОВИЙ РЕЗОНАНС психічних явищ
--	--------------------------------------	------------------------------------	--------------------------------------	---

Рівні суб'єктності

ВІДНОСНИЙ S	МОНО-S	ПОЛІ-S	МЕТА-S	АБСОЛЮТНИЙ S
-------------	--------	--------	--------	--------------

Персоналогічні проєкції

ІНДИВІД	Власне СУБ'ЄКТ	ОСОБИСТІТЬ	ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ	УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ
---------	----------------	------------	------------------	-----------------

Провідні цінності

ВІТАЛЬНІ	ПРАГМАТИЧНІ	МОРАЛЬНІ	ЕСТЕТИЧНІ	ДУХОВНІ
----------	-------------	----------	-----------	---------

Суб'єктні здатності до персонального аксіогенезу

«ПЕРЕДЧУВАЮ»	«ТРЕБА»	«МУШУ» («варто»)	«БУДУ» («смію»)	«ПРИЙМАЮ»
--------------	---------	------------------	-----------------	-----------

Авторські напрацювання в царині практичної психодіагностики

«Об'єктивні» методи: методика ДВОР – експертна оцінка; ранжування і взаємозв'язок особистих цінностей і суб'єктивних здатностей; анкета естетичного сприймання художнього твору.	Психосемантичні методи: визначення невротичних тенденцій ціннісного змісту; виявлення екзистенційних уявлень особи; встановлення здібностей до підприємницької діяльності.	«Суб'єктивні» методи: рефлексивне інтерв'ю на визначення автентичності особи; визначення рівнів розвитку імаจินативної діяльності дошкільників (проєктивна методика).
---	---	---

Технологічні і психотехнічні інновації

Аксіопсихологічна реконструкція соціетальних феноменів української ментальності: вітакультурного потенціалу українських паремій; архетипних підстав феномену зради в українськ. ментальності.	Експресивна психотехніка для дітей: психогімнастика, рольова гра, драматизація, елементи креативної психотерапії тощо.	Участь у розробці цільових програм групових тренінгів (спільно зі: Сметаняком В.І., Кормило О.М., Когутяк Н.М., Радчук Г.К., Назарук Н.В.)	Телеологічна модель тлумачення сновидінь. Експлікація перинатальних сюжетів в українському поетичному авангарді та їх ціннісних акцентуацій.	Аксіопсихотерапія поезією в індивідуальному консультуванні. Групова робота з аксіопсихологічної реконструкції цілісного хронотопу людини.
---	---	--	---	--

Переважна кількість дисертаційних досліджень, виконана під нашим керівництвом, прямо чи опосередковано розробляє аксіопсихологічну проблематику й загалом поділяє викладені в наших публікаціях (зокрема тут) теоретико-методологічні засади. Причому ті з них, що обмежуються експериментально-діагностичним зрізом (так званим констатувальним експериментом), орієнтують свої підходи, емпіричні процедури й формулюють висновки згідно з вимогами класичної раціональності. До цієї категорії досліджень належать: М.Б. Гасюк, «Психологічні особливості самоактуалізації сучасної жінки», 2003; В.П. Голован, «Аксіопсихологічний потенціал гуманізації професійної підготовки соціальних педагогів», 2006; І.А. Гуляс, «Перфекціоністські настанови як чинник професійної готовності майбутніх практичних психологів», 2007; В.Ш. Житарюк, «Психологічні передумови розвитку моральності молодших школярів», 2008.

Інша категорія дослідників вивчала аксіопсихологічні феномени у процесі їхнього цілеспрямованого формування, застосовуючи сконструйовані ними самими експериментальні розвивально-корекційні програми. Реалізовані у цих емпіричних дослідженнях психолого-педагогічні експерименти є, без сумніву, квазіекспериментами у строгому розумінні цього різновиду експериментів як будь-яких досліджень, спрямованих на встановлення причинно-наслідкової залежності між двома змінними, в яких відсутня попередня процедура вирівнювання груп. Слід сказати, що як би ми не прагнули елімінувати в психолого-педагогічному (формульованому) експерименті суб'єктно-мотиваційний (ціннісний) чинник, порівнюючи між собою дані діагностованих параметрів на констатувальному і контрольному зрізах, цей чинник імпліцитно присутній у добровольців, які залучалися до участі в експериментальному тренінгу чи піддавалися експериментальному маніпулюванню в інший спосіб. Ще виразніше аксіопсихологічний чинник утілений у концептуально-методичних форматах реалізованих експериментальних програм, що апріорі дозволяє очікувати позитивну динаміку феномену, який потребує оптимізації. До цього типу некласичних

аксіопсихологічних студій належать, зокрема: Л.М. Романкова, «Моделювання конфліктних ситуацій як засіб оптимізації між-особистісних стосунків у педагогічному колективі», 2002; І.М. Міхіна, «Розвиток творчих здібностей дошкільників засобами терапевтичної метафори», 2003; В.І. Сметаняк, «Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників», 2003; О.М. Кормило, «Емоційно-ціннісні чинники учіння молодших школярів», 2004; Н.В. Назарук, «Психологічні засоби профілактики «професійного вигорання» вчителя», 2007; Д.В. Черенщикова, «Позитивна психотерапія як засіб оптимізації педагогічного спілкування у вищих навчальних закладах», 2011.

У деяких роботах акцент зроблено на якісних, герменевтичних методах, що позиціонує їх як постнекласичні студії, наприклад: О.Г. Паркулаб, «Феноменологічний аналіз у віковому екзистенційному консультуванні», 2004; Н.М. Когутяк, «Психологічні механізми становлення автентичності особистості в період життєвої кризи», 2007.

Дисертаційне дослідження А.А. Сімак «Аксіопсихологічні чинники вибору копінг-стратегій особистості» (2011) поєднує класичне кореляційне мультифакторне дослідження з послідовно холістичною постпостнекласичною логікою методологування і теоретичного моделювання, як-от: синергетична модель множинної суб'єктно-ціннісної (диспозиційної) детермінації копінг-поведінки акцентуєтованих підлітків. Аналогічним чином кваліфікуються докторські дисертаційні дослідження Г.К. Радчук «Психологія аксіогенезу особистості у контексті вищої професійної освіти» (2011) і О.І. Климишин «Християнсько-психологічні основи розвитку духовності особистості» (робота підготовлена до захисту).

Презентований тут короткий огляд аксіопсихологічних студій, виконаних із урахуванням запропонованої нами імплікативної холархії персональних цінностей і суб'єктних здатностей, не охоплює всієї множини розвідок у царині ціннісно-мотиваційної тематики, що проводяться сьогодні в Україні. Йдеться радше про систематизацію наявних теоретико-прикладних

дних розробок, об'єднаних фундаментально-технологічним форматом аксіологічної психології особистості в нашій авторській інтерпретації, що не заперечує інших ракурсів дослідження означеної проблематики.

Список використаних джерел

1. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості / З.С. Карпенко. – К. : Міжнар. фін. агенція, 1998. – 220 с.
2. Карпенко З.С. Герменевтика психологічної практики / З.С. Карпенко. – К. : РУТА, 2001. – 160 с.
3. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.

Карпенко З.С.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ АКСИОПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В УКРАИНЕ

В статье подводятся итоги холистического субъектно-ценностного изучения психических феноменов, реализованных в авторской научной школе аксиопсихологии личности в соотношении с различными типами рациональности.

Ключевые слова: аксиопсихология, рациональность, субъект, ценность, холизм.

Karpenko Z.S.

MODERN STATE OF AXIO-PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE IN UKRAINE

The summary of holistic subject-value studies of psychological phenomena is given in the article. The studies were realized in the author's scientific school of axio-psychology of personality in correlation with different types of rationality.

Key words: axio-psychology, rationality, subject, value, holism.

Надійшла до редакції 2.04. 2012 р.